

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1904)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1904), Περίοδος Α'

Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής Ιστορίας

(ΧΑΕ) ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

doi: [10.12681/dchae.1589](https://doi.org/10.12681/dchae.1589)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΧΑΕ). (2013). Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής Ιστορίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 91–101. <https://doi.org/10.12681/dchae.1589>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της
Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την
Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις
προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής
Ιστορίας

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1904), Περίοδος Α' • Σελ. 91-101

ΑΘΗΝΑ 1904

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΠΕΡΙ

ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΤΕΘΕΝ

ἐν τῷ κατὰ τὴν Παγκόσμιον Ἐκθεσίν τοῦ 1900 ἐν Παρίσις
προσκληθέντι Διεθνῇ Συνεδρίῳ τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας.⁽¹⁾

Κύριοι,

Δίαν συγκεκνημένος ἐπὶ τῇ τιμῇ, ἣς ἠξιώθη προσκλη-
θεὶς ὅπως συμμετάσχω τῶν Ὑμετέρων σοφῶν ἐργασιῶν τοῦ
Διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ τμή-
ματι τῆς καθόλου ἱστορίας τῆς τέχνης, ἔρχομαι ἐκ τῆς Πό-
λεως, ἐν ἧ' Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης εἶδε τὸ φῶς τοῦ Εὐαγ-

(1) Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο συνεγράψαμεν Γαλλιστὶ χάριν τῶν ἐν Παρίσις ξένων·
δαπάνη δὲ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐξεδόθη μετὰ 198 εἰκόνων ἐν
ιδίῳ τεύχει ὑπὸ τὸν τίτλον **Dr. Georges Lampakis** Secrétaire
privé de Sa Majesté La Reine des Hellènes, Directeur du Musée des
Antiquités Chrétiennes, Professeur Agrégé d'Archéologie Chrétienne
à l'Université d'Athènes. **Mémoire sur les Antiquités
Chrétiennes de la Grèce** présenté au congrès internatio-
nal d'histoire comparée Paris 1900. Aux frais de la Société d'Archéolo-
gie Chrétienne sous le haut Patronage de S. M. la Reine des Hellé-
nes. Athènes Imprimerie «Hestia» C. Meissner et N. Kargadouris,
1902. Τὸ ἔργον τοῦτο διενεμήθη δωρεὰν εἰς ἅπαντα τὰ μέλη.

Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ τῶν ἐταίρων ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως μεταφράσω-
μεν τοῦτο εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, εὐχαρίστως πράττομεν τοῦτο. Ὅπως μὴ
ἀναδημοσιεύωμεν ὁμῶς ἐκ νέου τὰς 198 ταύτας εἰκόνας, καὶ εἰς ἱκανῶς ἡμεγάλην

γελίου⁽¹⁾ (εἰκ. 1) εἰς τὴν Πόλιν ταύτην, ἐν ἧ, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ αὐτὸς εἶδε τὴν δύσιν τοῦ ἑαυτοῦ βίου, κοιμηθεὶς ἐν Κυρίῳ, ὅπως ποιήσω Ὑμῖν σχετικὰς τινὰς ἀνακοινώσεις ἀφορώσας τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος. Δίαν δ' εὐτυχῆς ἠθέλον λογισθῆ, Κύριοι, ἂν αἱ ἀνακοινώσεις ἡμῶν αὐταὶ ἠθέλον κριθῆ ὑποσοχῆς τινος ἄξιαι παρὰ ταῖς σοφαῖς Ὑμῶν μελέταις, καὶ ἔτι εὐτυχέστερος, ἐὰν μετ' ἐπιεικειᾶς ἠθέλατε ἀκροασθῆ τούτων.

Ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τινος, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (23 Δεκεμβρίου 1884) τῆς ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Σεπτῆς ἡμῶν Ἀνάσσης διατελούσης, ἡ προσοχὴ τῶν λογίων ἐστράφη καὶ πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν Χριστιανικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἃς τινὰς τέως παρέβλεπον ἀπεροφημένοι, οὕτως εἰπεῖν, ὄντες μόνον ὑπὸ τῶν θελγῆτρων τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Τὸ ἔργον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπῆρξε δυσχερέστατον.

Τὰ πάντα ἔπρεπε νὰ γίνωσι· οὐδεμίᾳ περὶ τούτων εἶχε ληφθῆ φροντίς, οὐδεμίᾳ πρόνοια.

Εἰργάσθημεν ἐκ παντὸς τρόπου, προσεπαθήσαμεν ὅπως ἐπιτελέσωμεν πᾶν τὸ ἐφ' ἡμῖν, καὶ ἤδη ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, οὐ μόνον ἀσχολεῖται περὶ τὴν σπουδὴν καὶ διάσωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι μνημείων τῆς Χριστιανικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἴδιον ἰδρύσατο Μουσεῖον, περιέχον πλεόν τῶν 3000 ἀντικειμένων, χειρογράφων, ἀμφίων, ἱερῶν σκευῶν, εἰκόνων, μεγάλῃν συλλογὴν φωτογραφιῶν,

---

δαπάνην τὴν Ἐταιρείαν ὑποβάλλωμεν, φυλάττομεν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ κειμένῳ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν εἰκόνων, οὓς ἔχει ἡ Γαλλικὴ ἔκδοσις, πρὸς ἣν δέον ν' ἀναφέρωται οἱ ἀναγνώσται τῆς Ἑλληνικῆς ταύτης μεταφράσεως.

(¹) Πράξεων ΙΖ' 15—34.

ἀρχιτεκτονικῶν κατόψεων· πρὸς δ' ἐπὶ τούτοις καὶ ἴδιον Δελτίον ἐκδίδωσιν, ἐν ᾧ κατ' ἔτος δημοσιεύονται αἱ ἐργασίαι τῆς Ἑταιρείας.

Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡμεῖς προσηνέγκαμεν ἰδίαν συλλογὴν ἐκ τεσσάρων περίπου χιλιάδων ἐπιγραφῶν, πασῶν σχεδὸν ἀνεκδότων⁽¹⁾.

Τὸ Ἀθήνησι Ἑθνικὸν Πανεπιστήμιον, καὶ ἰδίᾳ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, μετὰ πολλοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὑποστηρίζει τὰς σπουδὰς καὶ μελέτας ταύτας καὶ ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν, ἀφ' οὗτου τὸ μάθημα τῶν Χριστιανικῶν Ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν εἰδικῶς ἐν αὐτῇ μετὰ τῆς Χριστιανικῆς τέχνης καθιδρυθῆη, σημαντικὴν πρὸοδον ἐν ταῖς μελέταις ταύταις ἠδυνήθημεν νὰ ἐπιτελέσωμεν.

Ἐπιτρέψατέ μοι, Κύριοι, νὰ παρουσιάσω Ὑμῖν ἀπλουστάτους τινὰς πίνακας χρησιμεύοντας εἰς τοὺς φοιτητὰς διὰ τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, πίνακας, οἵτινες συγχρόνως δεικνῦσι καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας, καθ' ἣν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὡς ἐν εἰσαγωγῇ, εἰσερχόμεθα εἰς τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς, μεθ' ὃ καταλήγομεν βαθμιαίως καὶ ἐν ἐκτάσει εἰς τὸ κύριον ἡμῶν μάθημα, περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι μνημείων τῆς Χριστιανικῆς τέχνης.⁽²⁾

Ἐπισκοπήσωμεν ἤδη τὴν Χριστιανικὴν Ἑλλάδα καὶ διὰ γενικῶν γραμμῶν ἐξετάσωμεν α') τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν καὶ β') τὴν Ἀγιογραφίαν.

---

(1) Εὐχῆς ἔργον ἤθελεν εἶσθαι ἂν αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἠδύναντο νὰ ἐκδοθῶσι μετὰ διαφόρων τοπογραφικῶν καὶ ἱστορικῶν σημειώσεων, ἀγιογραφικῶν εἰκόνων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν κατόψεων τῶν ἐν Ἑλλάδι ἱερῶν ναῶν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν : « Χριστιανικὴ Ἑλλάς » (Graecia Christiana).

(2) Ἐπαῦθα ἐπεδειξάμεθα τοῖς κ. κ. συνέδροις τοὺς πίνακας, ὧν χρῆσιν ποιούμεθα ἐν τῇ παραδόσει τῶν μαθημάτων ἡμῶν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν ἴδια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μνημεῖα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, οὐδεὶς ὑπάρχει ρυθμὸς, οὐδενὸς Χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος ἔτι ὑπάρχοντος. Οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἰδρῶσι ναοὺς, τοῦναντίον ἀμυνόμενοι καὶ τοὺς διωγμοὺς ἀποφεύγοντες ἐκρύπτοντο ὑπὸ τὴν γῆν. Τὰ σπήλαια τοῦ Πεντελικοῦ, τῆς Σαλαμίνας, τῆς Νεμέας καὶ ἄλλων τῆς Ἑλλάδος μερῶν ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα ἄστυλα, ὅφ' ἃ κατέφευγον οἱ ἀπηγῶς καταδιωκόμενοι Χριστιανοί.

Βραδύτερον, τοῦ Χριστιανισμοῦ ἰσχύσαντος καὶ τοῦ Ἐθνισμοῦ ἠττηθέντος, αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἔθνηκοι ναοί, ὡς ὁ Παρθενῶν, καὶ τὸ Θησεῖον ἐν Ἀθήναις, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Σικίνῳ (εἰκ. 2, 3) καὶ ἄλλοι πολλοί, αὐτοὶ οὗτοι, λέγομεν, ἐχρησίμευσαν ὡς πρῶτοι ναοὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ νέου θρησκευήματος. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα τὸ Ἑλληνικὸν Χριστιανικὸν πνεῦμα, τὸ ἐν Βυζαντίῳ ἀπὸ τοῦ Δ'—CΤ' αἰῶνος ἰσχυρῶς, ἐγέννησεν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸν ρυθμὸν: μέγας κεντρικὸς θόλος, δεσπόζων τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος (εἰκ. 13, 14, 22, 23, 25, 26, 40, 41, 42, 47, 52, 56), ἀρχιτεκτονικὴ κάτοψις συνήθως ἐν σχήματι σταυροῦ, ὑπομνησκουσα ἡμῖν τὸ μαρτύριον τοῦ Γολγοθᾶ (εἰκ. 18, 19, 21, 24), μικραὶ τοξοειδεῖς θυρίδες, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δίδυμοι (εἰκ. 27, 40, 42, 49, 85, 88, 89, 90, 91, 95), δι' ὧν τὸ ὄλιγον εἰσδῶν φῶς καθίστα τοὺς ναοὺς σκοτεινοὺς, σοβαροὺς καὶ μεγαλοπρεπεῖς, ἰδοὺ οἱ κύριοι χαρακτῆρες τῆς νέας ταύτης Χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἣν ἐν τῇ Χριστιανικῇ

Ἑλλάδι δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς περιόδους: α'). ἀπὸ τοῦ Δ'—CΤ' αἰῶνος, ἐποχὴν καθ' ἣν ἔλαβον πέρας αἱ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες καὶ ἤρξατο τὸ μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἐκκλησίας σχίσμα. β'). ἀπὸ τοῦ Θ'—ΙΕ' αἰῶνος τ. ἔ. ἀπὸ τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μέχρι τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου, καὶ γ'). ἀπὸ τοῦ ΙCΤ' αἰῶνος μέχρι τῆς σήμερον.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσωμεν ν' ἀναλύσωμεν ἐνταῦθα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκάστης τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν τούτων περιόδων, ἀλλὰ, παρακαλῶ ὅπως μοι ἐπιτρέψητε καὶ προκαλέσω τὴν Ὑμετέραν προσοχὴν κυρίως ἐπὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τῶν ναῶν τῶν δύο πρώτων περιόδων, ἅτινα ἐν Ἑλλάδι πρῶτος καὶ ἐμελέτησα. (1) Μέχρι τινὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ ταῦτα κοσμήματα ἐνομίζοντο ὡς ἀπλαῖ ἀρχιτεκτονικαὶ διακοσμήσεις, οὐδεμίαν ὑποκρύπτουσαι ἔννοιαν, οὐδεμίαν ἐνέχουσαι σημασίαν. Καὶ ὁμως, ἡ μυστικὴ αὐτῶν σημασία ἐστὶ βανθυτάτη.

Ἐξηγουμαι σαφέστερον. Μεταξὺ τῶν λίθων τῶν συναρμολογούντων τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὅλου ναοῦ, συχνάκις ἐτοιχίζονται κεραμοπλαστικὰ στοιχεῖα παριστῶντα τὸ ἱερόν τοῦ Κυρίου μονόγραμμα $\overline{IC}$ καὶ $\overline{IX}$ ἔργῳ ἀναπαριστῶντα τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου:

«ΕΝ ΩΙ ΧΡΙCΤΩΙ ΠΑCΑ Η ΟΙΚΟΔΟΜΗ CΥΝΑΡΜΟΛΟΓΟΥΜΕΝΗ ΑΥΞΕΙ ΕΙC ΝΑΟΝ ΑΓΙΟΝ ΚΥΡΙΟΥ» (2)

(1) Γ. Λαμπάκη Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου ἐν Ἀθήναις· 1889, καὶ ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς· ἐν Ἀθήναις· 1899.

(2) Ἐφεσίουc Β' 19—22 καὶ Δ' 15—16.

καὶ τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ὅτι ὁ Ἰησοῦς
«ΕΣΤΙ ΛΙΘΟΣ ΖΩΝ». (1)

(εἰκ. 60, 61, 62, 65, 66, 69, — 73, 78, 83).

Πρὸς τούτοις καὶ χωρὶα τινὰ ἀνευρίσκομεν τῆς Ἁγίας Γρα-
φῆς ὡς τό: Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως (2) (εἰκ. 63, 75),
τοὺς μυστικοὺς ἡλίους :

«ΚΑΙ Η ΟΨΙΣ ΑΥΤΟΥ ΩΣ Ο ΗΛΙΟΣ ΦΑΙΝΕΙ
ΕΝ ΤΗ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΥΤΟΥ» (3)

(εἰκ. 94, 95), καὶ τὸν λαμπρὸν καὶ ἐσθλὸν μυστικὸν ἀστέρα
τῆς Ἀποκαλύψεως *

«ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΑΣΤΗΡ Ο ΛΑΜΠΡΟΣ
ΚΑΙ ΟΡΘΡΙΝΟΣ». (4)

(εἰκ. 86) σύμβολον τοῦ σταυρικοῦ πάθους τοῦ Κυρίου,
σχηματιζόμενον ὑπὸ τοῦ ἀρχικοῦ στοιχείου Χ (=Χριστός)
ἐπιτεθειμένου ἐπὶ σταυροῦ + (Χ ἐπὶ + = *), διαφόρους
ἐπιγραφάς, ὀνόματα καὶ μονογράμματα, ὡς τὸ ὄνομα τῆς
Θεοτόκου (εἰκὼν 83) MA = MARIA ἢ AVE MARIA, ἢ
ὀνόματα ἰδρυτῶν ὡς ἐν παραδείγματι τὸ ὄνομα Μιχαήλ
Δούκας, ἐν τῇ παρὰ τῇ Ἁρτη Μονῇ τῆς Κάτω Πα-
ναγιάς (εἰκ. 87), καὶ πλουσιωτάτην καὶ πρωτότυπον κε-
ραμοπλαστικὴν συλλογὴν ἀρχαίων μαϊάκων (εἰκ. 28,
46, 56, 89, 91, 92), ἀμυγδαλωτῶν (εἰκ. 84, 85), κο-
σμημάτων σταυροειδῶν (εἰκ. 59, 85, 89, 93) κλ.κλ.

(1) Α' Πέτρον Β' 4—5, Πρβλ. Ἰγνατίου Ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους
Θ' 1. «ὡς ὄντες λίθοι ναοῦ Πατρὸς, ἡτοιμασμένοι εἰς οἰκοδομὴν Θεοῦ Πατρὸς,
ἀναφερόμενοι εἰς τὰ ὕψη διὰ τῆς μηχανῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς ἔστιν σταυ-
ρός, σχοινίῳ χρώμενοι τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ ἢ δὲ πίστις ὑμῶν ἀναγωγὴς
ὑμῶν, ἣ δὲ ἀγάπη ὁδὸς ἢ ἀναφέρουσα εἰς Θεόν».

(2) Ἀποκάλυψ. Α'. 8, 11, ΚΑ'. 6, ΚΒ'. 13.

(3) Ἀποκάλ. Α'. 16.

(4) Ἀποκάλ. ΚΒ'. 16.

Ὡς λαμπρὰ δὲ δείγματα τῶν τόσῳ σπουδαίων κεραμοπλαστικῶν τούτων κοσμημάτων, ἀναφέρομεν Ὑμῖν τὰ τῶν Ναῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (εἰκ. 60, 64) καὶ Νικοδήμου (εἰκ. 65—77, 88) ἐν Ἀθήναις, τὰ τῶν Ναῶν τῆς Βάθειας (εἰκ. 85) καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἰς θέσιν Γυμνὸ παρὰ τὴν Χαλκίδα (εἰκ. 84), τὰ τῶν ἀρχαίων Ναῶν τοῦ Μιστρᾶ, τῆς Μονῆς τῶν Μεγάλων Πυλῶν ἐν Θεσσαλίᾳ (εἰκ. 89), τὰ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Μονῆς (εἰκ. 45, 46) καὶ τοῦ Μέρπαγα παρὰ τὸ Ναύπλιον (εἰκ. 91), τὰ τῶν Ναῶν τῆς Ἄρτης (εἰκ. 57, 59, 92, 93), τοῦ Ἀγγελοκάστρου παρὰ τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἰδίως τὰ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ καὶ τοῦ παρακειμένου Ναοῦ τῆς Θεοτόκου παρὰ τὴν Λεβαδείαν (εἰκ. 40).

Εὐτυχῆς ἦθελον λογισθῆ, Κύριοι, ἂν ἐν προσεχεῖ μέλλοντι κατῴρθουν, νὰ παρουσιάσω Ὑμῖν εἰδικὸν ἔργον, καὶ ὄση μοι δύναμις λεπτομερὲς ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου θέματος. Μεταβῶμεν ἤδη εἰς τὰ περὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀγιογραφίας.

Β΄.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία λαβοῦσα ὕπαρξιν ἐν τῷ βᾶθει τῶν Κατακομβῶν ἐκ τῶν μονογραμμμάτων (εἰκ. 96-107) καὶ τῶν μικτῶν συμβολικῶν παραστάσεων (εἰκ. 109, 110), περὶ ὧν ἐν ἐτέρῳ ἡμῶν ἔργῳ λόγον ἐποιησάμεθα⁽¹⁾ ἀφοῦ ἱκανῶς ἀνεπτύχθη, διηρέθη εἰς δύο μεγάλους κλάδους, τὴν ἐφ' ὕψους ἀγιογραφίαν (*fresca*) καὶ τὴν μουσειογραφίαν

---

(1) Λαμπάκη· Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία τῶν ἐννέα πρώτων αἰώνων· ἐν Ἀθήναις 1896 σελ. 24—27.

(mosaïque). Παραλείπων ἐνταῦθα τὰς λοιπὰς τῆς τέχνης ὑπο-
διαιρέσεις, ὧν ἦδη ἀλλαγῶ ἐμνημόνευσα, (¹) περιορίζομαι
καὶ πάλιν ν' ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάς διὰ
τε τὰ ἔργα τῆς Ἀγιογραφίας καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχιτεκτο-
νικῆς εἶναι τὸ μέγα Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Τέχνης. Ὁ
Παρθενών, τὸ Θησεῖον διὰ τὰς ἐπὶ μαρμάρου ἀρχαιο-
τάτας αὐτοῦ ἀγιογραφίας (ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου),
αἱ Μοναὶ τῆς Καισαριανῆς μετὰ τοῦ προδ ταύτης Με-
τοχίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἡ Μονὴ τοῦ Ἀστερίου, ὁ
Καρρέας, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (εἰκ. 155), πᾶσαι
ἐπὶ τοῦ Ὑμητιοῦ, αἱ Μοναὶ τοῦ Πετράκη ἐν Ἀθήναις, τῆς
Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι (εἰκ. 156), τοῦ ἁγίου Ἱεροθέου
ἐν Μεγάροις (εἰκ. 145), τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐν Φενεῶ, αἱ
ἐκκλησίαι τῆς Μονεμβασίας, οἱ ναοὶ τοῦ Μιστρᾶ, τῶν Μειώ-
ρων (εἰκ. 140), ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως Σταγῶν (Κα-
λαμπάκα) ἐν Θεσσαλίᾳ ἡ Μονὴ καὶ τὸ παρὰ ταύτη Σπή-
λαιον τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα παρὰ τὴν Σπάρτην, αἱ Μο-
ναὶ τῆς Ζερμπίτσας καὶ Γόλας ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ Ταυγέ-
του καὶ πλῆθος ἀρχαιοτάτων χριστιανικῶν Ναῶν καθ' ὅλην
τὴν Ἑλλάδα διεσπαρμένων, δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἰ-
δικὰ κατὰ τόπους μουσεῖα περιέχοντα τέλεια καὶ πολύτιμα
δείγματα τῆς Χριστιανικῆς ἀγιογραφίας. (²)

Ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων Ναῶν
τῆς Μονῆς Γόλας βλέπομεν τὸ εὐρὸν πνεῦμα τοῦ Χριστι-
ανισμοῦ· διότι μεταξὺ τῶν ἐν τῷ Νάρθηκι ἀγιογραφιῶν γρά-

(¹) Γ. Λαμπάκη. Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀγιογραφίαν. Ἐν Ἀθήναις· 1897 σελ. 19.

(²) Μετὰ μακρὰν μελέτην τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀγιογραφικῶν ἔργων συνετάξα-
μεν ἔκτενῃ ἀνέκδοτον τέως κατάλογον, α'. τῶν ὀνομάτων τῶν χριστιανικῶν ἀγιο-
γράφων, β'. τῶν ἔργων αὐτῶν, καὶ γ'. τῶν ἐπιθέτων τῶν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χρι-
στὸν καὶ τὴν Θεοτόκον ἀποδιδόμενων, ἅτινα δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς ἱστο-
ρικά, τοπογραφικὰ καὶ καθαρῶς θεολογικὰ ἐπιθέτα.

φρονται συμπαριστάμενοι και οί μεγάλοι φιλόσοφοι και οί μεγάλοι ιστορικοί άνδρες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, Σωκράτης, Πλάτων, Θουκυδίδης και λοιποί συμφώνως τοῖς ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου και μάρτυρος λεγομένοις: **οὐ καὶ οἱ πρὸ Χριστοῦ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἶσιν**». (1)

Ἄφ' ἐτέρου ἡ Μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 139), ἡ τῶν Μεγάλων Πυλῶν (εἰκ. 141) και, πρὸ πάντων, ἡ Μονὴ τοῦ Δαφνίου (εἰκ. 121 - 136) (περὶ ἧς ἐδημοσιεύθησαν δύο ἡδη ὑφ' ἡμῶν συγγραφαί, ἡ μὲν τῷ 1889 ἡ δὲ τῷ 1899, και πρὸ μηνῶν ἡ ἀξιόλογος τοῦ κ. G. Millet πλουσίως εἰκονογραφημένη μονογραφία), εἶνε θαυμάσια ἔργα τῆς Χριστιανικῆς τέχνης τῶν μέσων αἰώνων.

Ἐπισταμένως κατὰ τὸ 1883 σπουδάσαντες τὰ ψηφοθετήματα τῶν ἐν Βενετία και Σικελία ναῶν (εἰκ. 137, 146, 148) διετεινόμεθα οὐ τὰ ψηφοθετήματα τῆς Μονῆς Δαφνίου εἰσι μοναδικὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἔργα τέχνης. Δὲν εἶχομεν δ' ἔτι συγκρίνει ταῦτα και πρὸς τὰ τῆς αὐτῆς σχεδὸν ἐποχῆς ψηφοθετήματα τοῦ ἐν Μεδιολάνοις ναοῦ τοῦ ἀγίου Ἀμβροσίου μόλις ἡδη κατορθώσαμεν τοῦτο και αἱ φωτογραφαί (εἰκ. 137, 138), ἃς παρουσιάζω ἐνώπιον Ὑμῶν, εἴπερ ποτε προφανῶς καταδεικνῦσιν Ὑμῖν, οὐ τὰ ψηφοθετήματα τῆς Μονῆς Δαφνίου κατέχουσι τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν Χριστιανικῶν ψηφοθετημάτων συγχρόνου περιῖπου τέχνης. Ὁ Εὐαγγελισμὸς (εἰκ. 132), ἡ Γέννησις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 133), ἡ προσκύνησις τῶν Μάγων

(1) « Πάντες οἱ πρὸ Χριστοῦ προημύσαντες τὸν λόγον και μετὰ λόγου βιώσαντες εἰσι χριστιανοί, κἂν ἄθεο ἐνομιόθησαν, ὅσον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης, Ἡράκλειτος και οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ και Ἀβραὰμ και Ἀνασίας και Ἀζαρίας και ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις και τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἡγούμενοι τανῦν παραιτούμεθα ». (Ἰουστίνου Ἀπολογία Α' κεφ. 46).

(εἰκ. 121), ἡ Βάπτισις (εἰκ. 134), ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 122), ἡ Ἀνάστασις (εἰκ. 123), ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 136), εἰσι ψηφοθετήματα δυνάμενα νὰ προκαλέσωσι τὴν προσοχὴν καὶ τὸν θαυμασμὸν τῶν αἰώνων.

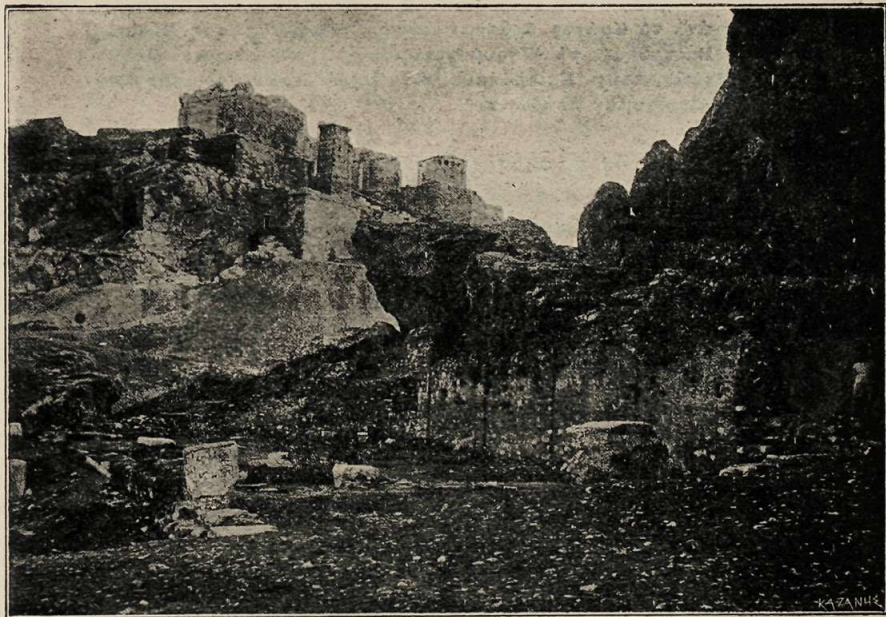
Εὐγνωμοσύνη λοιπὸν ὀφείλεται τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει, τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ, αἵτινες ἀπὸ κοινοῦ συνετέλεσαν εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ πολυτίμου τούτου μνημείου.

Εὐγνωμοσύνη ὀφείλεται ἐπίσης τῇ μεγάλῃ καὶ εὐγενεῖ Γαλλίᾳ, ἣτις οὐδεμιᾶς οὐδέποτε ἐφείσθη θυσίας, οὐδ' ὑπεχώρησε πρὸς μερίστων δαπανῶν, προκειμένου ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰς τέχνας. Εἰς μόνον δὲ τὰ τέως ἐπιτελεσθέντα ἔργα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας περιοριζόμενοι, διακηρύττομεν ὅτι ταῦτα εἰσι ἀντάξια τοῦ μεγάλου τῶν Γάλλων ἔθνος, ὡς ἐμφανέστατα καταδεικνῶσι διὰ τῆς σιγαλῆς αὐτῶν εὐγλωτίας τὰ πλούσια καλλιτεχνικὰ ἐκθέματα, αἵτινα ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Ἐκθέσει ἐν τῷ ἰδιαίτερω τμήματι τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τῶν ὠραίων τεχνῶν βλέπομεν.

Ἀπλοῦν δὲ καθῆκον νομίζω, ὅτι ἐπιτελῶ ἐγκαρδίους ἀπονέμων εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς διὰ πάντων τῶν αἰώνων εὐγενεῖς τῆς ἐπιστήμης σκαπανεῖς, οἵτινες ἀείποτε ἠγωνίσθησαν ἐξ ἔρωτος πρὸς τὸ ὠραῖον εἰς τὸ αὐτὸ πάντοτε ἀφορῶντες τέλος, εἰς τὸ αὐτὸ ἰδιῶδες : πῶς νὰ πλουτίσωσι τὴν ἐπιστήμην καὶ ν' ἀποδώσωσιν ἐκ νέου εἰς τὸν θαυμασμὸν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ἀποσπῶντες ἐκ τῶν σπλάγχχνων τῆς γῆς, τ' ἀριστουργήματα, τὰ ὅποια ἐδημιούργησαν οἱ προηγηθέντες αἰῶνες, καὶ τὰ ὅποια ὁ χρόνος προσκαίρως μόνον ἀφήρσεν ἀπὸ τοῦ θαυμασμοῦ ἡμῶν, καὶ πῶς, ἀπὸ κοινοῦ νὰ συντε-

λέσωσιν εἰς τὴν διάσωσιν καὶ διατήρησιν τῶν μνημείων τούτων τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὠραίου, ὧν ἡ σπουδὴ ἐξευγενίζει τὴν ψυχὴν, ἐξαγνίζει τὸ πνεῦμα καὶ καθίστησιν ἡμᾶς τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ πρὸς μικρὸν βιοῦντα ἐπὶ τῆς γῆς. (¹)

Τὰ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἄρσοπαγίτου.

¹ Ἰδὲ Πρῆξ. ιζ' 22—31. La Guilletière σ. 145. Spon σελ. 201. Babin σελ. 296. Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 σ. 944. Σταματιᾶδου οἱ Κατελάνοι σ. 279. Mommsen. no 42. Λαμπάκη Περὶ τῆς ἀληθοῦς θέσεως τοῦ ὑπὸ τὸν Ἄρειον Πάγον ἀρχαίου ναοῦ Διονυσίου τοῦ Ἄρσοπαγίτου. Αἰῶν 23, 26, 28, 29 Ὀκτωβ. 1887.

(¹) Μετὰ τὴν ἐν ἐνθουσιασμῷ καταχειροκρότησιν τοῦ ὑπομνήματος τούτου καὶ τὰ θερμὰ συγχαρητήρια, ἅτινα ὑπὸ τῶν συνηγμένων σοφῶν παντὸς ἔθνους ἐδεξάμεθα, λήγοντος τοῦ συνεδρίου ἐκλείσασμεν τὰ πρακτικὰ μὲ τὴν εὐχὴν ὅπως ἐν τῇ ἐπομένῃ διεθνῇ συνεδρίᾳ τοῦ ἱστορικοῦ Συνεδρίου ὡς τόπον συνελεύσεως ὀρίσωμεν τὰς Ἀθήνας, καὶ ὑπὸ τὴν ἀθάνατον αἴγλην καὶ ἔμπνευσιν τοῦ γηραιοῦ Παρθενῶνος συνεδριάσωμεν.